

BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ SUB REGIM COMUNIST ÎN ISTORIOGRAFIA POSTDECEMBRISTĂ

CZU: 94(498):27-523

DOI: <https://doi.org/10.52673/18570461.24.2-73.13>Doctorand **Ionuț ENACHE**E-mail: enache_ionut90@yahoo.comORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5595-3636>

Școala Doctorală de Științe Umaniste și ale Educației, USM

THE ROMANIAN ORTHODOX CHURCH UNDER THE COMMUNIST REGIME IN POST-DECEMBER HISTORIOGRAPHY

Summary. The thorough study of the historiography reveals the diversity of aspects of the subject, thus allowing us to outline a broad vision of the topic, identifying for certain subjects a series of historiographical "overloads", but also gaps in the bibliography of the researched subject. It started from the general context, of the impact of the communist totalitarian regime on religious life, and the situation of the Romanian Orthodox Church in the post-war period. The analysis of scientific works gives us a general overview of the essence of the totalitarian regime, following the thread of its application in Romania through the ecclesiastical institution.

Keywords: Romanian Orthodox Church, historiography, clergy, monasticism, communist regime, 1944–1989, Romania.

Rezumat. Studiarea minuțioasă a istoriografiei relevă diversitatea de aspecte ale subiectului abordat, permițându-ne, astfel, să conturăm o viziune amplă a temei abordate, identificând pentru anumite subiecte „suprasolicitări” istoriografice, dar și goluri ale bibliografiei temei cercetate. S-a pornit de la contextul general, al impactului regimului totalitar comunist asupra vieții religioase, a situației Bisericii Ortodoxe Române în perioada postbelică. Analiza lucrărilor științifice ne oferă o privire generală asupra esenței regimului totalitar, urmărind firul aplicării acestuia în România prin intermediul instituției ecleziastice.

Cuvinte-cheie: Biserica Ortodoxă Română, istoriografie, cler, monahism, regim comunist, 1944–1989, România.

Studiarea minuțioasă a istoriografiei relevă impactul regimului totalitar comunist asupra vieții religioase, a situației Bisericii Ortodoxe Române (BOR) în perioada postbelică. Includerea statului român în sfera de influență a Uniunii Sovietice a generat schimbări majore în activitatea cultelor religioase. Atât BOR, cât și celelalte confesiuni recunoscute de stat, au fost marginalizate și supuse unor presiuni dure din partea conducătorilor politici, puternic ideologizați prin filiera partidului unic. Totodată, în scopul consolidării puterii totale asupra societății românești a existat o tendință majoră a autorității politice de a avea o influență masivă asupra cultelor religioase. Pârghiile de presiune utilizate de către stat în cazul cultelor religioase au fost Securitatea, presiunea administrativă, intimidarea individuală și cea colectivă, laicizarea învățământului. Pe filiera unor culte religioase au existat și susțineri masive venite din exteriorul României.

Subiectul referitor la BOR în perioada postbelică a fost unul slab cercetat din cauza restricțiilor impuse de către regimul comunist, de cenzurarea presei și a publicațiilor bisericești, de inaccesibilitatea la surse

documentare. Constatăm un interes aparte pentru tema ecleziastică din partea autorilor din componența clerului. Cercetările au transgresat, totodată, hotarele României, fiind o preocupare și în exterior.

Istoriografia occidentală, axată pe mărturiile celor refugiați din România, pe informațiile transmise de membrii diferitelor confesiuni, precum și pe interpretarea datelor oficiale au abordat teme axate pe campania anticatolică, în mod special de discreditare a Bisericii Greco-Catolice, acțiune generată de autoritățile comuniste române [1], pe persecuțiile religioase etc. [2]. După 1989 au fost publicate studii științifice cu o gamă variată de documente și (re)interpretări. Istoricul belgian Oliver Gillet subliniază faptul că Biserica a cooperat cu statul pentru a-și asigura existența [3]. Cercetătoarea Sabrina P. Ramet a elaborat un studiu referitor la Biserica în cadrul regimului comunist din România, prezentând date privind diferențele dintre ierarhii și clerul inferior, primii fiind considerați mai docili sistemului [4]. La această concluzie a ajuns și cercetătorul Adrian Nicolae Petcu, care estimează faptul că, spre deosebire de numărul mare de preoți

arestați, membrii ierarhiei bisericești au scăpat de temnițele comuniste, dar nu și ierarhii celorlalte culte religioase [5]. Discursul istoriografic occidental ne permite să facem o abordare spațială și interpretativă comparativă a subiectului enunțat.

În România postrevoluționară constatăm o „explozie” de lucrări consacrate vieții religioase în perioada regimului comunist. Un instrument de lucru util în analiza istoriografiei temei abordate îl constituie cercetările bibliografice de specialitate elaborate de Adrian Nicolae Petcu [6; 7] și Raluca Nicoleta Spiridon [8]. Aceste lucrări ne-au permis să avem un punct forte de plecare la studierea demersului istoriografic.

Primii autori care au semnalat presiunea regimului comunist asupra bisericii au fost reprezentanții de vază ai mediului clerical [9; 10]. În primul deceniu postbelic se constată apelarea la surse de informare ca presa, materiale oficiale, memorii. Un neajuns major al acestor lucrări îl constituie precaritatea aspectului teoretico-metodologic. În 1999, cercetătorul Dorin Dobrinu afirma că elaborarea „unor lucrări privind Biserica (viața religioasă în general) în perioada comunistă reprezintă o provocare pentru istoricii, sociologii și politologii români. Aceasta însă nu se poate face prin confesionalizarea cercetării [...] cu mari deficiențe conceptuale și lipsuri factice, care să lase loc atâtor echivoci și interpretări eronate în peisajul public de la noi și așa saturat de confuzii” [11, p. 135]. Din anul 2000 se diversifică gama de surse documentare utilizate și accesibilitatea acestora pentru publicul larg, se completează instrumentarul de lucru și al metodologiei de cercetare, al abordării interdisciplinare etc. În această „avalanșă” istoriografică se solici- tă o dezbatere critică și distanțare istorică.

Experimentul sovietic în domeniul religiei a fost aplicat pe măsura extinderii teritoriale a Uniunii Sovietice și pe teritoriul altor state, evident, fiind adaptat la particularitățile locale (un tip de „bizantinism politic”) [12-15]. Cercetătorii români scot în evidență faptul că a existat o anumită perioadă de tranziție „sua- vă” a BOR (1944-1947) [16-20]. Materialele de arhivă depistate de Constantin Aioanei și Cristian Troncotă demonstrează faptul că Mișcarea de Rezistență Anti-comunistă era susținută de lăcașurile de cult din întreaga țară, de aici recurgerea la măsurile de represi- une aplicate de către autorități [21-23]. Prin urmare, utilizarea sursei primare – a documentului de arhivă –, este una esențială în aprofundarea studierii vieții reli- gioase în România aflată sub regim comunist.

Securitatea a avut în permanență sub vizer institu- ția bisericească din România [24]. Potrivit unor autori, puțini slujitori ai Bisericii au fost obligați prin diferite

metode sau oferindu-le anumite beneficii să colabo- reze cu Securitatea [25]. Ioan Dură scoate în evidență faptul că slujitorii lăcașurilor monahale au fost consi- derați un element suspect din perspectiva autorități- lor, clerul fiind marcat de un spirit anticomunist [26, p. 43]. Potrivit istoricului Dorin Dobrinu, clericilor li se atribui- au diferite stigmat- e pentru justificarea are- stării și marginalizării în cadrul societății românești [27, p. XXX]. În baza unui bogat material arhivist- ic și teoretico-metodologic, cercetătorii George Enache [28] și Ana Șincan [29] prezintă corelația dintre BOR și puterea politică. Factorul politic, constatăm astfel, a fost unul esențial în determinarea activității instituției religioase.

Există cercetări științifice valoroase, bazate pe o solidă bază documentară, care prezintă relația Pa- triarhului Justinian Marina (1948-1977) cu BOR și regimul politic [30-33]. Oliver Gillet afirmă că prin conceptul de *apostolat social*, de promovare a rolului social al Bisericii, Patriarhul Justinian a tins nu doar să adapteze ortodoxia la politicile comuniste, ci a urmat meticulo- s directiv- ele statului [34, pp. 71-74]. Cercetătorul George Enache îl consideră pe Patriar- hul Justinian drept element de balanță în raportul relațiilor BOR cu statul [35, p. 90]. Potrivit lui Mir- cea Păcurariu, după abolirea monarhiei (decembrie 1947), Biserica a fost înlăturată din viața statului, fi- ind o instituție marginalizată, activitatea ei limitân- du-se doar la perimetrul parohial [36, p. 481]. Cer- cetătorul Dorin Oancea a realizat o amplă cercetare a BOR în raport cu regimul comunist din România [37, pp. 30-48]. Cristina Păiușan a abordat subiectul po- liticii patriarhilor României și „colaboraționismul” acestei instituții bisericești cu organele statului [38]. Paul Negruț consideră că Bisericii i-a fost asigurată existența cu condiția aservirii acesteia puterii comu- niste [39, p. 106]. Radu Preda apreciază relația dintre Stat și Biserică în perioada comunistă drept o tenta- tivă comună de a profita la maxim unul de celălalt [40, pp. 21-22]. Cercetătoarea Maria Buțcu conside- ră că în urma instaurării regimului comunist în Ro- mânia, BOR a ales „un compromis prin compromi- terea sa, printr-o conlucrare cu acesta, justificată în discursurile oficiale ca o jertfă pentru slujirea binelui social” [41, p. 166]. În opinia noastră, această formă de activitate a instituției religioase a fost una strate- gică, or, în caz contrar, BOR putea fi presată de către autoritățile politice până la excluderea totală a acesteia din sfera socială.

Preotul clujean Alexandru Moraru a editat studii despre impactul regimului comunist asupra BOR [42], semnând două volume cu titlul *Biserica Ortodoxă Ro- mână între anii 1885-2000* [43]. Situația BOR în perioa-

da postbelică a fost abordată și de Tudor Nedelcea [44]. Bogdan Georgescu a studiat raporturile biserică-stat în anii 1945–1964 [45].

Cercetătorii Dorin Dobrinu [46] și Adrian Nicolae Petcu [47; 48] a studiat personalul de cult în penitenciarele din România în lumina documentelor Securității. În același context, referitor la soarta preoților din cadrul închisorilor semnalăm lucrările lui Ilie Țintă [49], volumul lui Vasile Manea apărut în mai multe ediții [50], Nicu Nicolau [51], Fabian Seiche [52] ș.a. O direcția aparte de cercetare o constituie soarta preoțeselor sub regimul comunist [53]. De menționat faptul că sub egida instituțiilor ecleziastice [54; 55] și ale celor laice [56] au fost editate studii la subiectul represiunii BOR.

Paul Leu a publicat un volum despre ierarhii bisericii răpiți și asasinați de serviciile speciale ale URSS [57]. Autoritățile comuniste au aplicat diferite forme punitive pentru cler, inclusiv sclavagismul contemporan [58].

În cercetarea calvarului prin care au trecut slujitorii Bisericii s-au implicat diverse instituții de cercetare. În anul 2001, sub egida Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului, a fost elaborată o culegere și fișe de date cu titlul *Biserica întemnițată. România 1944–1989* [59]. Un alt volum colectiv, bazat pe o solidă platformă arhivistică, editată sub cupola aceleiași instituții, se referă la relațiile dintre partidul de guvernământ, Securitate, culte [60] și BOR sub regim comunist etc. [61].

Raportul final al Comisiei prezidențiale (Comisia Tismăneanu) din anul 2006 a constituit o lucrare cu impact major social și politic. Echipa de autori și experți au vizat astfel de subiecte cum sunt disidența religioasă, regimul comunist, cultele religioase etc. [62].

O contribuție istoriografică valoroasă referitor la atitudinea BOR față de regimul comunist în perioada postbelică o reprezintă studiul monografic elaborat de grupul de cercetători George-Eugen Enache, Adrian-Nicolae Petcu, Ionuț-Alexandru Tudorie și Paul Brusanowski. Conturându-se ca o recenzie la *Raportul final al Comisiei prezidențiale* (Comisia Tismăneanu) autorii prezintă situația BOR pe Frontul din Est și misiunea acesteia în Transnistria, caracterul de membru al alianței antifasciste pe care l-a deținut URSS, nerecunoașterea cobeligeranței României în războiul împotriva Germaniei și triumful democrației ca valoare universală acceptată după război. Un aspect foarte important în ceea ce privește ierarhia ortodoxă din România era acela de a nu se repeta și aici situația grea a vieții religioase din Uniunea Sovietică. Ierarhii Bisericii se bazau pe faptul că aliații occidentali nu vor lăsa țara în mâinile lui Stalin. Perioada imediată ce-

lui de Al Doilea Război Mondial are un caracter dual, deoarece, pe de o parte, se încerca menținerea unor relații bune cu marele vecin de la Răsărit, iar, pe de altă parte, de a menține contacte permanente cu trimiși ai anglo-americanilor, dar și ai Vaticanului [63].

Cercetătorul Dragoș Ursu prezintă relația dintre ortodoxie și comunism pentru societatea românească drept „memoria unei istorii traumatice”. Autorul evidențiază două dimensiuni, cea istorică, de sinteză a cunoașterii istoriografice asupra trecutului recent al Bisericii și una memorială, de raportare a Bisericii la memoria acestui trecut [64].

Au existat opinii referitoare la precaritatea implicării românilor în mișcarea anticomunistă, cauzată de „influența preponderentă a Ortodoxiei asupra culturii politice. Cu alte cuvinte, Ortodoxia, spre deosebire de catolicism sau de protestantismul tradițional, ar încuraja atitudinile pasive, ceea ce ar putea explica lipsa unei mișcări de opoziție în România comunistă” [65, p. 199]. În realitate, după cum demonstrează materialele de arhivă și literatura de specialitate, a existat o rezistență a românilor ortodocși contra regimului politic comunist.

O altă linie de subiect abordată în istoriografia românească este cea a monahismului ortodox [66]. Dacă în Moldova sovietică a funcționat neîntrerupt doar o singură mănăstire [67], atunci în România numărul așezămintelor monahale a fost cu mult mai mare. Tema monahismului românesc trecut prin cenzura comunismului prin prisma mărturiilor din anii 1948–1989 ne-o oferă Ioan Dură [68]. Mihaela Cristea a abordat vetrele monahale prin prisma documentelor din arhivele Securității [69]. Autoarea menționează faptul că cei mai mulți credincioși, care sfidau legile laice, se aflau în lăcașele monahale din Arhiepiscopia Bucureștilor și Mitropolia Olteniei [69, p. 222]. Potrivit lui Adrian Gabor, Patriarhul Justinian a modificat modul de viață monahal pentru a face față intervenției puterii comuniste în activitatea BOR [70, p. 61]. Cercetătorul Adrian Nicolae Petcu menționează chiar faptul că ierarhul BOR a aplicat diferite strategii în organizarea și dezvoltarea monahismului [71]. Cosma Giosanu a abordat subiectul monahismului românesc sub dictatura comunistă de la mijlocul secolului al XX-lea [72]. Autorul specifică faptul că pentru conducătorii și susținătorii regimul comunist, clerul alb și negru constituia „un real obstacol în calea declaratei construiți a socialismului” [73, p. 145]. Prigoana monahismului românesc în timpul regimului comunist a fost abordată și de Ioan Șarpe [74]. Autorul subliniază faptul că „Ținând cont de un mai larg context politic și cultural putem aprecia la justa valoare măsurile luate de Patriarhul Justinian pentru dezvoltarea, respectiv

salvarea monahismului de încorsetările create de regimul comunist” [74, p. 178].

Istoricul Adrian Nicolae Petcu a abordat subiectul împuțerniciților, ca intermediar dintre factorul politic și instituția religioasă [75] (pentru comparație, despre problema împuțernicitului în RSS Moldovenească a se vedea [76, pp. 311-322]). Același autor a studiat conducerea Departamentului Cultelor între 1970 și 1989, constatând, surprinzător (!), faptul că toți erau originari din Oltenia [77, pp. 73-78]. Cu alte cuvinte, studiarea biografiilor unor persoane implicate în viața religioasă este una importantă pentru a înțelege influența factorului subiectiv în activitatea BOR.

Cercetătoarea Iulia Pop a studiat memorialistica românească de detenție, inclusiv cea din zona religiei [78]. Autoarea ne dezvăluie, astfel, o percepție din „interior” a victimelor regimului comunist.

Recent, Mircea-Gheorghe Abrudan din cadrul Institutului de Istorie Ecclesiastică „Nicolae Bocușan” al Universității „Babeș-Bolyai” a editat 68 de recenzii și note de lectură consacrate istoriei ecclesiastice din România, în mod special cea referitoare la istoria și cultura BOR [79].

Din categoria lucrărilor de sinteză, evidențiem *Istoria Bisericii Românești* a lui Vasile V. Muntean. Autorul abordează subiectul referitor la impactul instaurării regimului „democratic” în România asupra BOR, arestarea și închiderea călugărilor, preoților de mir [80, pp. 120-125]. Una dintre cele mai recente și bine documentate lucrări consacrate BOR o reprezintă sinteza întocmită de cercetătorul Adrian Nicolae Petcu [81].

Cercetările enciclopedice în domeniul clericilor și mirenilor mărturisitori ortodocși români în detenția comunistă constituie o altă linie de subiect istoriografic [82; 83].

CONSIDERAȚII FINALE

Studierea minuțioasă a literaturii de specialitate relevă un interes aparte pentru viața religioasă în România sub regim comunist.

Istoriografia românească postcomunistă (sau postdecembristă) poate fi segmentată în două etape: I. Anii 1989–2000; II. Anul 2000 – până în zilele noastre. Dacă în prima etapă constatăm o abordare istorică mai mult emoțională, bazată pe mărturii proaspete de epocă, cu criticarea în mod special a factorului politic, cu un nivel precar din perspectivă documentară și teoretic-metodologică, atunci în cea de-a doua etapă observăm o anumită distanțare emoțională vizavi de subiectul abordat; lucrările științifice sunt mai bine documentate și se sprijină pe un solid suport teoretic, au o viziune interdisciplinară, includ mai mulți factori

cu impact major asupra vieții religioase. Apelarea la diversitatea de izvoare istorice a lărgit considerabil perspectivele de abordare științifică.

Există o bogată literatură de specialitate la nivelul întregii Românii și una mai puțin valorificată la nivel regional. Scoatem în evidență în acest context cercetătorii Dorin Dobrințu, Adrian Nicolae Petcu, George Enache ș.a.

Analiza cantitativă și calitativă a literaturii de specialitate, a complexității izvoarelor istorice, în mod special a celor inedite (arhivistice) și editate, permit o cercetare aprofundată a BOR sub regim comunist.

BIBLIOGRAFIE

1. Rațiu, I. The Communist attack on the Catholic and Orthodox Churches in Rumania. In: The Eastern Churches Quarterly, VIII, 3, July-September 1949, 163-197.
2. Rațiu, A., Virtue, W. Stolen Church: Martyrdom in Communist Rumania. Huntington: Indiana, Our Sunday Visitor, 1979. 192 p.
3. Gillet, O. Religion et nationalisme. L'ideologie de l'église orthodoxe roumaine sous le regime communiste / Preface de Herve Hasquin, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1997. 202 p. În limba română: Gillet, O. Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist. București: Compania, 2001. 313 p.
4. Ramet, Sabrina P. Church and State in Romania before and after 1989. În: Henry F. Carey (ed.). Romania since 1989: politics, economics, and society. Lanham: Lexington Books, 2004, p. 254.
5. Petcu, A.N. Studiu Introductiv. În: Martiri pentru Hristos din România în timpul regimului comunist. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2007, 24-38.
6. Petcu, A.N. Bibliografia postdecembristă referitoare la Biserica Ortodoxă Română în perioada regimului comunist (1945–1989). În: Caiete CNSAS. Revistă semestrială editată de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Partidul, Securitate și cultele, 2005, 395-427.
7. Petcu, A.N. Bibliografia postdecembristă referitoare la Biserica Ortodoxă Română în perioada regimului comunist (1945–1989). În: Caietele CNSAS. Revistă semestrială editată de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității. Culte religioase în România comunistă, an. IX, nr. 1-2 (17-18), 2016, 423-478.
8. Spiridon, Raluca Nicoleta. Literatura confesională și de istorie religioasă în Fondul Bibliotecă al CNSAS. Ghid alfabetic. În: Caietele CNSAS. Revistă semestrială editată de Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității. Culte religioase în România comunistă, an. IX, nr. 1-2 (17-18), 2016, 385-422.
9. Stăniloae, D. Prigonirea Bisericii Ortodoxe strămoșești sub comunism. În: Vestitorul Ortodoxiei Românești, an. I, nr. 3, 1990, 1-3; Ortodoxia, an. XLII, nr. 1, 1990, 1-6; Telegraful Român, an. 138, nr. 7-8, 15 februarie, 1990, 1-2.

10. Steinhardt, N. Dialogul polifonic. În: *Renașterea, suplimment*, nr. 4, 1990, p. 1.
11. Dobrinicu, D. Istoria Bisericii și pericolul confesionalizării cercetării. În: *Xenopoliana*, VII, nr. 3-4, 1999, 130-136.
12. Dușu, A. Orthodoxie et totalitarisme. În: *Sud-Estul și contextul european*. Buletin al Institutului de Studii Sud-Est Europene, an VII, București, 1997, 53-86.
13. Buchet, C. Bisericele naționale și procesul de comunizare în Europa de Est. 1944–1947. În: *Arhivele Totalitarismului*, 6, nr. 1, 1998, 22-29.
14. Enache, G. Lupta împotriva religiei în URSS și promovarea valorilor ateiste. Fundamente doctrinare, forme și metode de acțiune. În: *CNSAS. Arhivele Securității*, vol. 4, București: Editura Enciclopedică, 2008, 132-173.
15. Leuștean, L.N. Orthodoxy and the Cold war. Religion and political power in Romania, 1947–1963. Palgrave Macmillan, 2009. 273 p.
16. Bucur, M. State and Church in Post-War in Romania. 1945–1948. A Few Considerations. În: *Transylvanian Review*, vol. IV, no 4, Winter, 1995, 122-133.
17. Onîșoru, Gh. Atitudini politice ale clerului din România, 1944–1948. În: *Arhivele Totalitarismului*, an. V, nr. 2-3 (15-16), 1997, 51-56.
18. Șandru, D. Biserica din România, 1944–1948. În: *Arhivele Totalitarismului*, an. VI, nr. 1 (18), 1998, 210-228.
19. Țărău, V. Democrațiile populare” și atitudinea lor față de religie și Biserică în anul 1948. În: *Analele Sighet*, vol. VI, 1998, 670-678.
20. Costel C.L. Câteva aspecte privind Biserica Ortodoxă Română în 1945–1946. În: *Sangidava*, vol. 3, Târgu Mureș: Ardealul, 2009, 189-201.
21. Voicescu, C. Oamenii ai bisericii în rezistența anticomunistă din munții și codrii României. În: *Analele Sighet*, vol. II, 1995, 279-294.
22. Aioanei, C., Troncotă, C. Contra „armatei negre a călugărilor și călugărițelor”. În: *Vestitorul Ortodoxiei*, an. VIII, nr. 159-160, iulie 1996, p. 2; nr. 161-162, august 1996, p. 2.
23. Visarion [Episcopul Tulcii]. Biserica Ortodoxă Română și rezistența ei în lupta contra statului totalitar comunist. În: *R.T.*, 19, nr. 3, 2009, 9-20.
24. Petcu, A.N., Enache, G. Biserica Ortodoxă Română și Securitatea. Note de lectură. În: *CNSAS. Totalitarism și rezistență, teroare și represiune*. Studii, București, 2001, 108-136.
25. Gillet, O. Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist /Trad. de Mariana Petrișor, București: Compania, 2001, 9-29.
26. Dură, I. Din istoria Bisericii Ortodoxe Române a anilor 1945–1989. Evidențe și realități din viața acesteia. București: Ramida, 1994. 128 p.
27. Dobrinicu, D. Studiu introductiv. În: *Proba infernului*. Personalul de cult în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securității, 1959–1962, București: Scriptorium, 2004. 155 p.
28. Enache, G. Ortodoxie și putere politică în România contemporană. Studii și eseuri. București: Nemira, 2005. 589 p.
29. Șincan, Ana. On the relationship of church and state in communist Romania. Theoretical and comparative framework. În: *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”* al Academiei Române, 13, Târgu Mureș, 2010, 185-199.
30. Stan, G. Părintele patriarh Justinian Marina. București: Eimbor, 2005. 267 p.
31. Pârvu, C. Patriarhul Justinian. Mărturii, fapte și adevăr. București: Eimbor, 2005. 284 p.
32. Enache, G., Petcu, A.N. Patriarhul Justinian și Biserica Ortodoxă Română în anii 1948–1964. Galați: Partener, 2009. 272 p.
33. Tudosă, C. Patriarhul Justinian Marina (1948–1977). Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2016. 440 p.
34. Gillet, O. Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist. București: Compania, 2001, 71-74.
35. Enache, G. Ortodoxie și putere politică în România contemporană. București: Nemira, 2005. 386 p.
36. Păcurariu, M. Istoria Bisericii Ortodoxe Române, vol. III. București: Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994. 698 p.
37. Oancea, D. Biserica Ortodoxă Română în raport cu regimul comunist din România. În: *R.T.*, an. VII, nr. 4, 1997, 30-48.
38. Păiușan, C. Politica patriarhilor României și „colaboracionismul” cu organele statului. În: *Analele Sighet*, vol. VII, 1999, 111-117.
39. Negruț, P. Biserica și Statul: O interogație asupra modelului „simfoniei” bizantine. Oradea: Ed. Institutului Biblic Emanuel, 2000. 199 p.
40. Preda, R. Biserica în stat. Șansele și limitele unei debateri în Ioan Ică Jr. și Germano Marani. Gândirea socială a Bisericii: fundamente, documente, analize, perspective. Sibiu: Deisis, 2002, 21-22.
41. Buțcu, Maria. Biserica Ortodoxă Română în regimul totalitar: compromis prin compromitere. În: *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 3-4 (123-124), 2020, 158-166.
42. Moraru, Al. Biserica Ortodoxă Română sub dictatura comunistă. În: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Teologia ortodoxa*, 46, nr. 1-2, 2001, 31-40.
43. Moraru, Al. Biserica Ortodoxă Română între anii 1885–2000. vol. III, tom I, 820 p. + 1 p. ilustrații + 2 p. hărți; tom II, 464 p. + 16 p. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2006.
44. Nedelcea, T. Biserica Ortodoxă Română sub comunism. În: *Analele Universității Craiova. Seria Istorie*, 8, nr. 8, 2003, 229-236.
45. Georgescu, B. Biserica Ortodoxă Română și puterea comunistă (1945–1964). București: Eikon, 2015. 284 p.
46. Dobrinicu, D. Proba infernului: personalul de cult în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securității, 1959–1962, București: Scriptorium, 2004. 155 p.

47. Petcu, A.N. Preoți făgărășeni în atenția Securității. În: Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu (coord.). *Forme de represiune în regimurile comuniste*. Iași: Polirom, 2008. 271-303.
48. Petcu, A.N. Preoții basarabeni și bucovineni în atenția Securității. În: *Caietele CNSAS*, an. II, nr. 1(3)/2009, 147-178.
49. Țintă, I. Teologi și preoți ortodocși în temnițele comuniste. În: *Telegraful Român*, an. 139, nr. 15-16, 15 aprilie 1991, 1, 3.
50. Manea, V. Preoți ortodocși în închisorile comuniste. Iași: Patmos, 2000. 324 p.; ediția a II-a, revăzută și îmbunătățită. Iași: Patmos, 2001. 273 p.; ediția a III-a, revăzută și adăugită, Alba Iulia: Reîntregirea, 2004. 272 p.
51. Nicolau, N. Pătimirea Bisericii în închisorile comuniste. În: *Vestitorul Ortodoxiei*, an. VIII, nr. 151, 15-29 februarie 1996, 5, 7.
52. Seiche, F. Martiri și mărturisitori români din secolul XX. *Inchisorile comuniste din România*, București: Agaton, 2014. 624 p.
53. Rădulescu, T. Preotese pătașe la suferința soților persecutați. În: *Femeia ortodoxă*. Revistă de cultură și spiritualitate ortodoxă, Craiova, nr. 4, 25 decembrie 2002, 21-23.
54. Rădulescu, M. Cuvântul lui Dumnezeu în pușcărie. În: *Vestitorul Ortodoxiei*, an. V, nr. 95, 31 mai 1993, p. 2; nr. 98-99, iulie 1993, p. 2; nr. 100, august 1993, p. 2; nr. 101, 15 septembrie 1993, p. 2; nr. 103, 15 octombrie 1993, p. 2; nr. 104, 1 noiembrie 1993, p. 2; nr. 105, 15 noiembrie 1993, p. 2; nr. 106, 1-15 decembrie 1993, p. 2; nr. 108, 15 ianuarie 1994, p. 2; nr. 109, 31 ianuarie 1994, p. 2; nr. 110, 15 februarie 1994, p. 2; nr. 111, 28 februarie 1994, p. 2; nr. 112, 15 martie 1994, p. 2.
55. Pătimirea Bisericii în închisorile comuniste. În: *Vestitorul Ortodoxiei*, an. VIII, nr. 151, 1996, 5, 7.
56. Florin Dobrei (coord.). *Pătimitori și pătimire în închisorile comuniste*. Alba Iulia; Deva: Reîntregirea; Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, 2015. 362 p.
57. Leu, P. *Episcopi români răpiți și asasinați de KGB*. București: Fundația Episcopul Grigorie Leu, 2005. 215 p.
58. Mandache, B.M. La Canal a existat o brigadă de muncă numai pentru preoți. În: *Cronica*, nr. 24, 1991, p. 5.
59. Caravia, P., Constantinescu, V., Stănescu, F. *Biserica întemnițată în România 1944-1989*, vol. I. București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2001. 263 p.
60. Petcu, A.N. (coord.). *Partidul, Securitatea și cultele. 1945-1989*. București: Nemira, 2005. 427 p.
61. Păiușan, Cristina, Ciuceanu, R. *Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist. Vol. I (1945-1958)*. București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2001. 363 p.
62. Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. *Raport final*, București: HUMANTAS, 2007. 879 p.
63. Enache, G.-E., Petcu, A.-N., Tudorie, I.-Al., Brusanowski, P. *Biserica Ortodoxă Română în anii regimului comunist. Observații pe marginea capitolului dedicat cul-*
- telor din Raportul final al Comisiei prezidențiale pentru analiza dictaturii comuniste din România*. În: S.T., seria a III-a, anul V, nr. 2, aprilie-iunie 2009, București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2009, 7-104.
64. Ursu, D. Ortodoxia și comunismul. Memoria unei istorii traumatice. În: Brudiu R., Qaramah M.K. (ed.). *Biserica și Statul: perspective diacronice asupra unei relații polivalente / Carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei*. Iași: Doxologia, 2023, 277-294.
65. Petrescu, D. Biserica Ortodoxă Română sub regimul comunist: o abordare instituțională. În: Miruna Tătaru-Cazaban (coord.). *Teologie și Politică de la Sfinții Părinți la Europa unită*. București: Editura Anastasia, 2004. 345 p.
66. Enache, G., Petcu, A.N. Monahismul ortodox și puterea comunistă în România anilor '50. Galați: Partener, 2009. 177 p.
67. Xenofontov, I.V. Mănăstirea Japca – o istorie a rezistenței spirituale. În: *Dialogica. Revistă de studii culturale și literatură*, anul II, nr. 1, 2020, 88-98.
68. Dură, I. Monahismul românesc în anii 1948-1989. *Mărturii ale românilor și considerații privitoare la acestea*. București: Harisma, 1994. 127 p.
69. Cristea, Mihaela. Les monastères orthodoxes roumains dans les archives de la Securitate. În: *Revista Arhivelor*, 85, nr. 2, 2008, 208-224.
70. Gabor, A. Biserica Ortodoxă Română și regimul comunist (1945-1964). O imagine a relațiilor Stat-Biserică. București, 2006-2007. 344 p.
71. Petcu, A.N. Strategii ale Patriarhului Justinian Marina pentru organizarea și dezvoltarea monahismului ortodox în perioada comunistă. În: *Dialog teologic*, an. XIII, nr. 25, Iași, 2010, 101-107.
72. Giosanu, C. Răstignirea monahismului românesc la mijlocul secolului al XX-lea. Studiu de caz: mănăstirile Sihăstria și Slatina. Iași: Sf. Mina, 2009. 352 p.
73. Giosanu, C. Monahismul românesc sub dictatura comunistă între anii 1950-1959. În: *Teologie și Viață*, 19, nr. 9-12, Iași, 2009, 145-169.
74. Șarpe, I. Prigoana monahismul românesc în timpul regimului comunist – o încercare de recontextualizare. În: *Revista Teologică*, nr. 1, 2016, 159-178.
75. Petcu, A.N. Împuternicitul de culte între apărarea legalității socialiste și asigurarea libertății religioase. În: *Caietele CNSAS*, an. VI, 1-2 (11-12), 2013, 7-82.
76. Xenofontov, I. Activitatea împuterniciților în problemele Bisericii Ortodoxe de pe lângă Consiliul de Miniștri al URSS pentru RSS Moldovenească (1944-1965). În: Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu (coord.). *Stalinizare și destalinizare. Evoluții instituționale și impact social*. Iași: Polirom, 2014, 311-322.
77. Petcu, A.N. Activitatea Departamentului Cultelor în atenția Securității (1970-1989). În: *Caietele CNSAS. Revistă semestrială editată de Consiliul Național pentru Studiul Arhivelor Securității*, an. II, nr. 2(4), 2009, 69-120.

78. Pop, Iulia. Dumnezeu în închisorii/Dumnezeu în închisoare. Experiențe religioase în memorialistica românească de detenție. În: Anuarul de Istorie Orală, 8, Cluj-Napoca, 2007, 249-277.

79. Abrudan, M.-G. Lecturi din istoriografia bisericească. În memoria profesorului Nicolae Bocșan (1947–2016) și a părintelui academician Mircea Păcurariu (1937–2021). Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2021. 396 p.

80. Muntean, V.V. Istoria Bisericii Românești. Vol. II, Timișoara: Marineasca, 2010. 181 p.

81. Petcu, A.N. Biserica Ortodoxă Română. În: Liliana Corobca (ed.). Panorama comunismului în România, Iași: Polirom, 2020, 496-518.

82. Petcu, A.N. Dicționarul clericilor și mirenilor mărturisitori ortodocși români în detenția comunistă (1945–1965). București: Basilica, 2017. 390 p.

83. Petcu, A.N. Preoți vâlceni în închisorile comuniste (1945–1964). Râmnicul-Vâlcea: Editura „Praxis” a Arhiepiscopiei Râmnicului, 2019. 168 p.

Tatiana Vatavu. *Începutul*, 2019, șamotă, 240 × 200 × 650 mm.